

Taşra Vardır Taşralardan Dışarı: Divan Şiiri Aynasında Merkezler ve Taşralar

Murat ÖZTÜRK*

Özet

Osmanlı'nın güçlü bir merkezi yapısı vardı. Merkezde belirlenen veya kabul gören idarî, askerî, iktisadî ve kültürel unsurlar taşraya da yayılırdı. Merkez İstanbuldu ve merkezin merkezinde de saray ve padişah vardı. Merkezden çevreye doğru gittikçe İstanbul'un yerini diğer şehirler, sarayın yerini konaklar ve padişahın yerini de taşra yöneticileri alırdı. Böylelikle merkezin sistemi ve anlayışı taklit ve tatbik edilirdi. Merkezin makbulü taşrada da makbul ve merkezin ötekisi genellikle taşrada da ötekiydi. Ayrıca meselenin sosyolojik boyutu da mevcuttu: şehirli-köylü; yerleşik-göçebe, ortodoks-heterodoks gibi. Buna göre Osmanlı klasik şiirinden hareketle mekânsal, itikadî, sosyal, zihnî ve idarî açılarından merkez ve taşranın birden çok cephesinden ve yansımalarından bahsetmek mümkündür. Bu tespiti izah sadedinde olmak üzere edebî metinlerin sosyal bilimlerin farklı disiplinlerine kaynak olabildiği dikkatiyle merkez ve taşra konusuna dair pek çok şiir metni tespit edilmiştir. Makale hacmi dikkate alınarak sınırlı sayıda metinle konu örnekendirilmeye çalışılmış ve bu çerçevede daha önceden tarafımızca hazırlanan *Klasik Türk Şiirinde Merkez ve Taşra* adlı çalışmadan da yararlanılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Merkez, Taşra, Saray, Öteki, Şehir

Abstract

The Ottoman Empire had a strong central structure. Administrative, military, economic, and cultural elements determined or accepted in the center also spread to the provinces. The center was Istanbul, and at the center of the center were the palace and the sultan. As we moved from the center to the periphery, Istanbul was replaced by other cities, the palace was replaced by mansions, and the sultan was replaced by provincial administrators. In this way, the system and understanding of the center would be imitated and implemented. The one who was liked by the center was also liked in the countryside, and the other of the center was generally the other in the countryside as well. There was also a sociological dimension to the issue: urban-rural; such as settled-nomadic, orthodox-heterodox. Accordingly, based on Ottoman classical poetry, it is possible to talk about multiple aspects and reflections of the center and the provinces in terms of spatial, religious, social, mental, and administrative aspects. To explain this determination, many poetry texts on the subject of the center and provinces have been identified, with the attention that literary texts can be a source for different disciplines of social sciences. Considering the volume of the article, an attempt was made to exemplify the subject with a limited number of texts, and within this framework, the study titled *Klasik Türk Şiirinde Merkez ve Taşra* (Center and Countryside in Classical Turkish Poetry), previously prepared by us, was also used.

Keywords: Center, Province, Palace, Other, Urban

* Prof. Dr., Van YYÜ, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, muratozturk8@gmail.com, ORCID:0000-0001-8830-9587

Giriş

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük'te taşra için: "Bir ülkenin başkenti veya en önemli şehirleri dışındaki yerlerin hepsi, dışarlık anlamlarını verir." tanımı yapılır (TDK, 2011: 2282). Taşra kelimesinin daha ziyade "dışarı" ve taşralının da "dışarılı" anlamında kullanıldığına bakılırsa taşranın neresi ve taşralının kim olduğunu belirleyen "içerili", yani merkezli olduğu anlaşılır. Bu durumda merkezin/başkentten kenarında kalan her yer taşra; kültürel ve zihinsel dünyasının dışında kalan herkes dışarılı/taşralıdır.

Devletlerin ve imparatorlukların yapısında var olan teşkilatlanma içeriden dışarıya yani merkezden taşraya doğrudur. Bu durumda sadece idarî bakımdan değil yönetim ve onun uzantılarını oluşturan iktisadî, kültürel, itikadî ve askerî hiyerarşi de merkezden dışarıya doğru bir halkalanma içerir. İçerinin gücüne ve organizasyon becerisine paralel olarak dışarının varlığı şekil alır. Bu bakımdan merkezin merkezinde bulunan padişahın siyaset tarzı, türlü meselelere yaklaşımı ve anlayışı çevrenin tavrına da ciddi oranda etki eder. Kınalızade Âli Efendi "Emevî sultanlarından Velid bin Abdulmelik-i Mervanî devrinde halk "kasrın nice oldu?", "Benim suffe ve eyvânım tamam oldu ve havz u bostanım resâset buldu." Kardeşi Süleyman'ın halifeliği döneminde, "bu gece ne taam pişirdiniz? Biz fülaniye pişirdik. Aceb leziz idi.", ve Ömer bin Abdülaziz devrinde de "bu gece kaç rek'ât namaz kıldın ve bu ayın kaç günün saim oldun ve Kur'an'dan virdin ne kadardır?" ve bunun benzeri sorularla sultanların ilgi ve gündemlerine paralel olarak halkın da gündemi olduğuna dikkat çeker (Koç, 2024: 938).

Osmanlı devlet ve toplum düzeni yukarıdaki genel değerlendirme, tanımlama ve örneklemelere paralel olarak merkez ve çevre sistemine tabidir. Bu çerçevede merkezin taşraya; taşranın merkeze bakışı, şehirli ve köylü ayrımları ve payitaht İstanbul'un çekim gücünün yansımaları Osmanlı klasik şiirinde de karşılık bulmuş ve şair nazarı ve ifadeleriyle değerlendirmeler yapılmasına imkân tanımıştır.

Osmanlı klasik şiirinde merkez ve taşraya dair değerlendirmeler yapılabilmesi bizi her şeyden önce kültürel üstünlük ve belirleyicilik konusuna götürür. Zira şairin şiirle yaptığı sanat her şeyden önce kültürel ve söylemin ortaklığı ve çokluğu genellemeler ve zihniyet analizi yapılmasına imkân sağlar.

Osmanlı Devleti, Türkistan ve Ortadoğu'da kurulan pek çok devlet gibi güçlü bir merkezi sisteme ve o sistemi yöneten ve gücü çevreyle paylaşmayan mutlak otoriter bir sultana tabiydi. Sultan yani saray merkezin en merkezindeydi ve her şeye rağmen asıl belirleyiciydi. Bu bakımdan teşkilat halkalanması padişahla başlar ve dışarıya doğru yayılır

ve yine taşradan merkeze doğru uzanarak padişahta biterdi. Bütün bu halkaları bağlayan da yine padişahın emrindeki kullar yani idarî, askerî, iktisadî memurlardı. Merkezin sesi ve onun belirlediği esasların icracısı olarak görev yapan bu sınıf aynı zamanda teşkilatın elitlerini de oluşturmakta ve devletin politik, kültürel ve zihinsel beğenilerini ve tercihlerini yaymaktaydı. Şerif Mardin, devletin ekonomik ve siyasal konulardaki denetim iddiasının kültür üstünlüğü hakkıyla da desteklendiğini ve yönetici sınıfın şehirli kültürün etkisi altında olduğunu iddia eder (Mardin, 2012: 44). Bu kesimin içinde çok sayıda şair de vardı ve bunların vardı pek çoğu vezir, vali, asker, müderris, kadı, defterdar, kâtip gibi görevleri de yürütmekteydi. Bunlar -hatta nice padişah ve şehzade- bir yandan merkezin sesi olarak şiir yoluyla propaganda yaptıkları gibi diğer yandan “şehrî” sıfatıyla kültürel değerleri taşıyıp yaymaktaydı. Şiir söz konusu olduğunda şair, devletin merkezinde bulunan padişahın/sarayın veya onun temsilcisi olan şehzadenin, vezirin, valinin, paşanın propagandasını yapmakta ve ihsanını beklemekteydi. Bu durumda şair ve hâmisinin bulunduğu yer ve konuma göre merkezler ve taşralar ortaya çıkmaktaydı. Bundan ötürü Osmanlı klasik şiirinden hareketle mekânsal, itikadî, sosyal, zihnî ve idarî açılardan merkez ve taşranın birden çok cephesinden ve yansımından bahsetmek mümkündür.

Merkez ve Pâyitaht

Osmanlı'da devletin merkezi İstanbul'dur. İstanbul aynı zamanda toplumun da merkezidir. Siyasal unsurların yanı sıra sanatın, eğlencenin, beğenin ve her türden kabulün veya reddiyenin de merkezidir. Devlete başkentlik yapmış olan Edirne ve Bursa da İstanbul'a nazaran ikincil merkezlerdir. Bu üç merkez şair tezkirelerindeki bilgilere göre en çok şair yetiştiren şehirlerdir. İstanbul 609, Bursa 156 ve Edirne de 150 şair yetiştirmiştir (İsen, 1997: 70). Ayrıca Konya, Bağdat, Diyarbakır, Halep, Kahire ve Şam gibi merkezin uzağında ve belli bir coğrafyanın merkezinde olan ve çok sayıda şairin yetiştiği bölgesel merkezler de mevcuttur. Bu merkezlerin dışında kalan yerler ise taşranın da taşrası olarak addedilebilir.

İstanbul edebî metinlerde en üstün, en makbul tavsifatla anılır. Padişah mekânı olan şehir tıpkı padişah gibi övülür. Nice methiyeye konu edilir. 15. yüzyıl şairlerinden Sadî (Cem Sadî'si);

Ger bu şehri şehrlere sultânı der isen n'ola,

Çün anılan bu şehirde şâhlar sultânıdır (Ertek Morkoç, 2003: 302) beytiyle şehri bizatihi padişah mekânı olmasından ötürü övmüştür.

İstanbul için edebî metinlerde “âstâne, daru’s-saltanat, pâ-yı taht, dâru’l-mülk, dâru’d-devle, der-saadet, ümmü’d-dünya, belde-i tayyibe, dâru’l-emân, dâru’l-hilâfet, mahmiye, mahrûsa ve “aliyye” gibi daha çok ihtişam, üstünlük, merkezlik ve kudret içeren sıfatlar kullanılır (Aydınoğlu, 2017: 44; Kılıç, 2010: 54).

Klasik Türk şiirinde şehirlerin konu edildiği şiirlere göz atıldığında İstanbul’un en çok zikredilen ve hakkında en çok şiir yazılan şehir olduğu görülür. İstanbul’dan sonra ise Bursa, Edirne, Konya, Halep, Mekke-Medine, Şam ve Kahire şiire en çok konu edilen şehirlerdir (Yıldız-Doğan, 2023: 64-80). Bu da gösteriyor ki merkez neredeyse şair oradadır ve şehirler/beldeler için yazılan şiirlerle merkezlik vasfı arasında doğrudan ilişki vardır. İstanbul sadece merkez olduğu için değil, coğrafyası, iklimi ve insanı itibarıyla de şairlerin ilgi odağında olmuştur. Nitekim sadece devletin değil şairlerin de çevresinde kümелendiği şair padişah I. Ahmed (Bahtî) (1590-1617), Edirne’yi İstanbul’la karşılaştırırken payitahtın eşsizliğini vurgular:

Edirne şehri gibi gerçi şehri bî-bedel olmaz,

Yine ammâ bu dünyâda İstanbula bedel olmaz (Kayaalp 2019: 54) İstanbul’u cennete benzeten başka bir şair, âdem olanın buradan taşraya çıkmaması gerektiğini ifade eder:

Çıkmasun âdem olan taşraya asla andan,

Bilelim kadrini cennet gibidir İstanbul (Çelebi 1953: 55).

İstanbul’un cazibesi asırlarca devam etmiş, bu şehre alışan hemen herkes başka diyarlara gitmeyi sürgün gibi görmüştür. Zira İstanbul, irfan hazinesi, beldelerin sevgilisi ve dostların toplandığı yerdir:

Gencîne-i irfân olan İslambol,

Mahbûbe-i buldân olan İslambol,

Müşâtâk seni görmeye gayetle Şeref,

Ey mecma’-i yarân olan İslambol (Arslan 2018: 426).

İstanbul’un şairlerin kaleminde ne denli muhteşem vasıflarla tasvir ve tavsif edildiğini nice şiir ve sayısız beyitte görmek mümkündür (bkz Öztürk, 2016; Çelebi, 1953; Yıldız ve Doğan, 2023). Sadece İstanbul’da olmak değil, İstanbullu olmak bile başlı başına bir iftihar sebebidir. Tezkire yazarı Âşık Çelebi, Mirek mahlaslı bir şairden bahsederken onun İstanbullu oluşuyla övücünü vurgular:

El minnetullah ki nim çün dehiyân kul,

Ferzend-i Sitanbulem u ferzend-i Sitanbulem (Kılıç, 2010: 1022). (Allah'a şükür, köylüler gibi aptal değilim. İstanbul çocuğuyum, İstanbul çocuğuyum.)

İstanbul'un her bakımdan devletin merkezi olmasıyla önceki başkentler artık taşra sıfatını üzerlerinde hissetmeye başlar. Edirne, Bursa ve İstanbul "içil" olarak adlandırılrsa da zamanla İstanbul'un bu şehirleri gölgelediği ve merkezden çevreye doğru halkalanmada bu iki şehrin taşrada kalan beldeler olduğu dikkat çeker. Önceleri şairin;

Selam olsun selâmetdir Edirne Bursa İstanbul,

Güzellerle kıyâmetdir Edirne Bursa İstanbul (Kılıç 2010: 1176) mısralarıyla denk tuttuğu şehirler gözden düşmeye, merkezin kenarında kalmaya başlamıştır.

İstanbul'a nazaran kenarda kalmaya başlayan Edirne esasen İstanbul'un fethinden üç asır sonrasına kadar yazlık başkent olarak kullanılmaya devam eder. Ancak bu durum düzenli ve aralıksız değildir. Padişahların gerek sefer gerek av gerekse dinlenmek veya konaklamak için zaman zaman ziyaret etmelerine rağmen orası artık İstanbul'un kıyısında kalmıştır. Zira ne ordunun ne sadaretin ne sultanın ne de yabancı elçiliklerin mekânıdır. Ayrıca İstanbul gibi oldukça işlek bir limanı da yoktur. Yani iktisadın kalbi değildir. Coğrafi olarak da yeni payitahtın cazibesinden uzaktır. Daha XVI. asırda, yani fetihden hemen sonra Edirne İstanbul'a gıpta eden ve ağız suyu akıtan bir periferi olmaya başlar. Hayalî Bey (ö. 1557), iki şehri mukayese edip İstanbul'u üstün tutar.

İşitip vasfın Sitanbulun çemende goncası,

Ağzı suyun akıdır budur gülâb-ı Edrine,

Ruzigâr ile Stanbula gubânım erse ger,

Eyler idim cismimi yârân turâb-ı Edrine,

(...)

Biz Hayali yar ile azm-i Sitanbul eyledik,

Ba'd-ez-in olsun selamet şeyh u şâb-ı Edrine (Tarlan 1992: 262).

İstanbul'un fetihden hemen sonra hızla imar edilmesi, Türk ve Müslüman nüfusun göçleri ve iskân politikalarıyla nüfusunun artması, güçlü

padişahların akıllı siyasetleri, ihtişamlı zaferleri ve böylece devletin sınırlarının ziyadesiyle genişlemesinin ardından büyük bir imparatorluğun güçlü bir merkezi haline gelmesi onu Doğu’da ve Batı’da özenilen, istenen, aranan rakipsiz bir başkent hâline getirmiştir. Artık Bağdat’tan, Tebriz’den, Şirvan’dan, Şam’dan, Herat’tan, Kahire’den, Halep’ten sanatkârlar, âlimler, ustalar ve nice hüner ehli İstanbul’un yolunu tutmaya başlar. İstanbul tartışmasız bir şekilde sadece Osmanlı’nın değil dünyanın en güçlü merkezi haline gelir. Bu durumda Edirne ve Bursa gibi şehirler kıymet kaybeder. XVII. asra gelindiğinde şehre yönelik övgüler devam etse de kimi şairler bir yandan da Edirne’yi ya hicveder ya şehrin eski günlerini arar ya da İstanbul’la kıyaslayıp değerini ölçerler. Şeyhülislam Yahya (1561-1644), IV. Murat’ın Edirne’ye gelmesi sebebiyle “kudûmiye” türünde yazdığı gazelinde şehrin geçmişini dikkate alır ve Edirne’nin ve sarayının bir zamanlar gül bahçesi olduğunu ve hatta Edirne’nin gül bahçelerini kışkırdığını, şimdi ise gülşenlerinin çer çöp yığını hâline geldiğini dile getirip şehrin padişahı beklediğini ifade eder:

Bir zaman gülşen degil miydi saray-ı Edrine,
Söylemez mi bülbül destan-serâ-yı Edrine,
Bir fezâdur pür has u haşak her bir gülşeni,
Reşk-i gülşenmiş zaman ile kazâ-yı Edrine,
(...)
Edrine Yahya ayaklanmış ayaklansun diyü,
Makdem-i şâhı umar bay u geda-yı Edrine (Ertem 1995: 213).

Edirne’ye yönelik bazı olumsuz tavsifat daha sonra Şir-i Jıyan ve Arpaeminizade Mustafade (ö. 1734) gibi başka şairlerce devam etmiştir (Yıldız ve Doğan, 2023: 374-376-385). Örneğin Arpaeminizade Mustafa Edirne ahalisinin İstanbul’la rekabet iddiasını ahmakça bulur.

Yine Sitanbul ile da’vi-i tesavîde,
Edirne halkı aceb rütbe-i hamâkatde (Kutlar Oğuz, 2017: 147).

Esasen Edirne ve Bursa gibi şehirler İstanbul’dan sonra şairlerce en çok methedilen beldeler arasındadır. Şehir; nehirleri, yaz havası ve sefası gibi sebeplerle övülmüştür. Örneğin Nef’î (1572-1635);

Edirne şehri mi bu ya gülşen-i me’vâ mıdır,
Anda kasr-ı pâdişâhî cennet-i a’lâ mıdır (Akkuş, 1993: 62),

matla beyitli kasidesinde şehri fevkalade mübalağalı ifadelerle tasvir eder. Benzer şekilde elliden fazla şair şehri öven şiirler yazar (Yıldız ve Doğan, 2023: 67-69).

Aslında Nef'î'nin ve diğer pek çok şairin Edirne'ye yönelik iltifatları da yine devletin merkezi olan padişahın bu şehre ayak basmasındandır. Yani sultan neredeyse cazibe oradadır. Şayet padişah bu şehre gelmeyecek, ilgi göstermeyecek olsa şehrin de kıymeti azalacak ve en nihayetinde *İstanbulîn* veya merkezli şair için kaçılmak istenen bir beldeye dönecektir. Nitekim;

Habbezâ cây-ı neşât-efzâ ki Rıdvân görse ger,
Hayretinden derdi bu cennet midir dünyâ mıdır (Akkuş, 1993: 64),

beytiyle padişahın Edirne'yi teşrifinden ötürü şiir nazmeden ve aslında şehri değil sultanı metheden Nef'î, İstanbul'dan uzak kaldığında yeniden padişah iltifatına nail olmak ve İstanbul'a dönmek arzusuyla şiir yazmıştır.

Cihân-pîrâ şehensâhâ hidivâ hüsrevâ şâhâ,
Eyâ şâhân-ı dehrin şevket ü şân ile mümtâzı,
Bugünden ahdim olsun kimseyi hicv etmeyem illâ,
Vereydin ger icâzet hicv ederdim baht-ı nâ-sâzı,
Beni dûr etti zîrâ dergeh-i devlet-penâhından,
Nice hicv etmeyim bir öyle gaddâr u çep-endâzı,
Firâk-ı pâdişâhımla dilin şerh edemem derdin,
Bu da bir derd-i âher ki ne yârı var ne dem-sâzı,
(...)
Yüzün görmek gibi bir devlet olmaz bana âlemde,
Yanımda yoksa dünyânın berâberdir çoğu azı (Akkuş, 1993: 117-119).

Nef'î'den önce başta Kanûnî Sultan Süleyman olmak üzere padişahların övgü ve ihsanlarıyla tanışıp el üstünde tutulan, merkezin nimetlerinden istifade eden Bâkî de (1526-1600) Edirne'yi adeta sürgün yeri olarak görür ve buradan kurtulmak için şiiri vasıta kılıp af talep eder.

Dil-rübâlarla ‘aceb kesreti var her yolun,
Geçemez hûblarından gönül İstanbulun,
(...)
Dökülür katreleri ‘âşık-ı mehcûr ağlar,
Yıldızı düşkün olur pâdişehüm ma’zûlün,
Bend-i fûrkatde koma bendeni âzâd eyle,
Öldürürsen de eger kaçmaz efendi kulun,
Yoluna Bâkî-i dil-haste revân eyler idi,
Tuhfe-i cân-ı hakîr olsa eger makbûlün (Küçük 2015: 265).

Edirne’ye yönelik övgülerle beraber yergiler de devam edebilir. Keçecizade İzzet Molla (1786-1829) XIX. asrın ilk çeyreğinde Keşan’a sürülür. İstanbul’la yakın olsa da bu topraklar sürgün diyarıdır. Zira payitahttan dışarısı ne olursa olsun taşradır. Şair biraz da küskünlük ve sürgün psikolojisiyle padişah kapısından uzak kalanın akrabasına bile sahiplenilmediğini ifade eder:

Der-i padişehden kim olursa dûr,
Gelir akrabası ana zar u zûr (Ceylan-Soldan, 2005: 23).

XIX. asrın ikinci yarısında görevi gereği Edirne’de bulunan Eşref Paşa İstanbul hasretinde olduğunu dile getirir. Şairin İstanbul’la beraber asıl arzuladığı makam beklentisidir. Zira İstanbul asırlardır nime-tin toplanma ve dağıtım merkezidir.

Dest-bürd-i kâle-i ikbâl olurдум Eşrefâ,
Edrine şehrinde zannım böyle pââmâl olmasam (Öztürk-Öntürk, 2023: 411).

Osmanlı’nın ilk başşehri sayılan Bursa da “içil” beldesiyken zamanla Edirne gibi gözden düşmüş ve taşralaşmaya başlamıştır. Ne Orhan ne Murad ne de Yıldırım zamanındaki şaşaasından bir şeyler kalmıştır. Asırlar geçtikçe merkezin kıyısında ve geçmişini arayan bir şehir olarak İstanbul’un şairin nezdinde “kenar”da kalmıştır. Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1600), daha on altıncı asırda Bursa ahalisinin bilhassa buraya dışarıdan geldiğini belirttiği Manavlardan ötürü tavrı bakımından İstanbul ve Edirne halkına göre daha kaba olduğunu vurgular:

“Pay-ı taht-ı sülûse ya’ni ki İstanbul ve Edirne ve Bursa sükkânı ol ortalıkdaki kasabatun ehâli-i zerafet-nişânı sâyirinden mümtazlar ve gilmân ve dûşizegânı behcet u melahat ile tannâzlardur. Ancak İstanbul ve Edirne halkına göre nefis-i Bursa’dan kopan eşhâsun huşûnet tabi’atları zâhirdur. Manav kısmı ise Bursalı ‘addolunmayıp hâricden gelip yerleştikleri âyan u bâhirdür. Ol sebebden kabahat ve fezahatleri ve lecce ve ‘mada müte’allik niza’ u şiiiretleri her zamanda vefretle mütebadirdur.” (Şeker, 1997: 343).

Bursa’nın, İstanbullu veya İstanbul’u vatan edinmiş şairler nezdinde sürgün yeri olarak addedilmesi sonraki asırlarda devam etmiştir. Esasen Bursa zaman zaman doğrudan sürgün yeri olarak belirlenmiş ve kimileri buraya gönderilmiştir. Nevres-i Kadim (ö. 1762), Haşmet (ö. 1768) ve Âkif Paşa (ö. 1845) da bu isimler arasındadır. Bu şairler sürekli olarak İstanbul’a dönememenin kederini yaşamışlardır (Öztürk, 2022: 201-268).

XIX. asra gelindiğinde Bursalı İffet’in (ö. 1844) ifade ve şahitliğine bakılırsa Bursa’nın artık İstanbul’la mukayese edilecek vasfı kalmamıştır. İffet biraz da şairliğinin övücünü dile getirmek için birkaç şiirinde verdiği Bursa’da artık sözün ve hünerin kadrini bilen kimsenin bulunmadığından, şehrin her bakımdan “Türk” beldelerinden farksız olduğundan ve daha önceleri şiir ve şair diyarıyken şimdi parasal nazardan başka bir şeyin kalmadığından şikâyet eder. Bu yüzden kendisi gibi bir şairin ancak ve ancak İstanbul gibi yerden çıkacağını anlatır.

Söz söylemek Burusa’da isrâf makulesi,
Dizmek mehara gevheri itlâf makulesi (Arslan 2005: 104).
İffetâ belde-i Türkâna şebih olmuşken,
Bursa’nun kadrini ‘irfân ile bâlâ etdim (Arslan 2005: 77).

Evveli Bursa sühan-perver yeri,
Şimdi meydân-ı ribâ vü zer yeri (Arslan 2005: 104).

Bu tab’ıla Sitanbul’dan çıkar İffet gibi şâ’ir,
Burusa gibi ammâ belde-i bi-gânedden çıkmaz (Arslan 2005: 61).

Bursa’nın zamanla gözden düşüp merkezin taşrasında ve artık sadece geçmişinden ibaret bir hatıradan ibaret kalmasını Tanpınar, sevip de terkedilmiş bir kadının dramına benzetir:

“Bursa, sevdiği ve büyük işlerinde o kadar yardım ettiği erkeği tarafından unutulmuş, boş sarayının odalarında tek başına dolaşıp içlenen, gümüş kaplı küçük el aynalarında saçlarına düşmeye başlayan akları seyrede ede ihtiyarlayan eski zaman sultanlarına benzer. İlk önce Edirne’nin kendine ortak olmasına, sonra İstanbul’un tercih edilmesine kim bilir ne kadar üzülmüş ve nasıl için için ağlamıştır.” (Tanpınar, 1992: 115-116).

Küçük Taşra

Bursa ve Edirne merkezin yakın taşrası olurken Konya, Bağdat, Halep, Şam, Kahire, Diyarbakır ve Erzurum gibi beldelerse taşranın merkezinde ve merkezin taşrasındaki şehirler olarak şiir dünyasında nispeten daha fazla konu edilmiş, türlü bakımlardan olumlu tavsifatla şairlerin kalemine konuk olmuşlardır (Yıldız-Doğan 2023: 64-80). Osmanlı klasik şiirinde bu şehirlerin dışında soğuk, sevimsiz ve istenmez bulunan taşraya ve yaban, kaba ve tuhaf taşralıya pek çok eleştirinin getirildiği çok sayıda şiire tesadüf edilir. Bu şiirlerde başta İstanbul’ın olmak üzere şehri şairin nezdinde hem coğrafya hem de insana dair algı ve izlenimi anlamak mümkündür. Görev, yolculuk veya sürgün gibi sebeplerle bulunulan bu beldeler her bakımdan mahrumiyet ve mutsuzluk çağrışımlarıyla nitelendirilir.

Behiştî (ö. 1520-?) İstanbul’a çok da uzak olmayan Çorlu’da görev yaparken belde ahalisinden ve beldeden huzursuz olup karye (köy) olarak gördüğü bu yerden şehre dönmek ister. Karye ahalisi “Türk” tür ve şehir dediği de İstanbul’dur.

Sâkin-i şehri-i visâl eyle Behiştî kulunu,

Karyede kahrını çekdürme şehâ Etrâkûn (Aydemir 2018: 123).

Bursalı Cinânî (ö. 1595) görev amacıyla gittiği Karesi’yi bilhassa Türk olarak vafettiği halkı sebebiyle şiddetle tenkit ederken (Okuyucu, 1994: 149), Ravzî (ö. 1600’den sonra) de Dukakin halkını konuşmaları, isimleri, tavırları, şekilleri ve yemekleri üzerinden hicveder (Aydemir, 63-64). Bursalı İsmail Belîğ (1668-1730) Tokat ahalisiyle beraber Anadolu’daki memurların kötü hallerini tasvir eder (Gökâl, 2009: 453).

İstanbul’a gitme ve taşradan kurtulma arzusunadaki Âsım, taşrayı bayağılık yeri olarak görür.

Kalmadan hâk-ı mezelletde hemân ey Âsım,

Azim-i sût-yı semâ-sa’y-i Sitanbul olalım (Çiftçi: 285).

Keçecizade İzzet Molla Keşan ve çevresini ve halkını yerer (Özyıldırım, 210-211).

Taşraya dair bu gayet olumsuz ve istenmezlik içeren nitelermelere şehir hicivlerinde, Türk'e yönelik tenkitlerde ve İstanbul'a duyulan hasret duygusunun dile getirildiği pek çok şiirde rastlamak mümkündür (Öztürk, 2016).

Uzak Taşra

Merkez ve Taşra üzerine yazdığı makalesinde Shils: "Toplumlar gevşek bir koordine içinde oldukça, otorite sağlam kontrol vasıtalarından yoksun oldukça ve toplumun ekonomik hayatının çoğu herhangi bir pazar dışında ya da neredeyse tamamen yerel pazarda geçtikçe, merkezi değer sistemi uzak mesafelerde her zaman zayıf hale gelmiştir." (2002: 92), der. Divan şiiri metinleri gözden geçirildiğinde Shils'in bu tespitin bilhassa Osmanlı'nın güney coğrafyasında geçerli olduğu tespiti yapılabilir. Henüz ele geçirildiği günlerden başlamak üzere Irak, Suriye, Diyarbakır çevresi ve Mısır'da yaşayan pek çok şairin taşraya yönelik tenkitler yönelttikleri görülür. Üstelik bu şairlerin pek çoğu taşranın merkezî şehirleri olan Bağdat, Halep, Diyarbakır, Şam ve Kahire gibi şehirlerde yaşamışlardır. Bu tenkitlerde taşra ahali si kadar yönetim sorunları ve adalet arayışları da dikkat çeker.

Türk şiirinin en büyük isimlerinden Fuzûlî'ye (ö. 1556) meşhur *Şikâyetname'sini* yazdıran şey memurların kayıtsız ve rüşvet bekleyen tavırlarıdır. Şair, şikâyetini merkezin Koca namıyla maruf nişancısı Celalzâde'ye arz eder. Esasen merkeze yakın olmak ve böylece el üstünde tutulmak arzusundaki Fuzûlî,

Fuzûli ister isen izdiyâd-ı rütbe-i fazl,

Diyâr-ı Rum'u gözet terk-i hak-i Bağdad et,

beyti ve Şehzâde Bayezid'e yazdığı mektubuyla merkezin nimet ve ih sanını aradığını dile getirmiştir (İpekten, 1973: 317).

Arap coğrafyasında bulunan Suffe ve Lahsa'da görev yapıp buraları ve ahali sini son derece olumsuz tasvirler ve vasıflarla konu eden Gelibolulu Mustafa Âli de merkezde var olan işleyiş ve denetimin buralarda bulunmadığını uzun uzun anlatır (Aksoyak, 2006: 305-307). Âlî, mektuplarını ihtiva eden *Menşei'l-İnşâ*'sında da Osmanlı'nın bilhassa güney, doğu ve kuzeydoğu bölgelerinde karşılaştığı sosyal sorunları, otoritesizlikleri ve idari sıkıntıları dikkatlere sunar (Aksoyak, 2007: 138-141).

Arap coğrafyasında uzun yıllar yaşayan Bağdatlı Rûhî (ö. 1606), *Divanı*'nda başta meşhur terkib-i bendi olmak üzere bazı şiirlerinde taşradaki insan ve yöneten-yönetilen ilişkilerine temas eder. Belli zümrelerin hicvedildiği, cahil halk yığınlarıyla bunları istismar eden yarı feodal zümrelerin yönetim anlayışlarının tenkit edildiği bu şiirlerde sosyal sorunların azalmadan sürdüğü fark edilir (Ak, 2001: 191-195; Ülgener, 1999: 85).

Çocukluk ve ilk gençlik dönemlerinden sonra İstanbul'a giden ve burada başta padişah olmak üzere devlet erkânı tarafından nice iltifata mazhar olan Nâbî (ö. 1712), daha sonraları yaklaşık yirmi beş sene boyunca Halep'te ikamet eder. Hem İstanbul'u, sarayı ve şehri hem de taşrayı yakından görüp tanıyan Nâbî, *Hayriye*'si başta olmak üzere pek çok şiirinde merkez ve taşrayı insan anlayışı ve tavırları bakımından karşılaştırır. Bu mukayeselerde merkeze alınan daima İstanbul'dur. Esasen *Hayriye*'de genişçe yapılan bu mukayesenin bir bölümünde taşrada hünerin, marifetin, kitabın ve ilim ehlinin kıymetinin kalmadığını, taşralının bütün meylinin paraya, ticarete ve ziraate olduğunu vurgular.

Akçedir taşranın ancak hüneri,
 Hakk olunmuş hünerin sanki yeri,
 Taşrada eylemege kesb-i gınâ,
 Ya ticaret ya ziraat ya ribâ,
 Kalmamış şimdi hele zerre kadar,
 Taşra yerlerde ma'arifden eser,
 Oldı erbab-ı ma'arif nâ-yâb,
 Düşdi peygûle-i nisyâna kitâb,
 (...)
 Neye yarar var iken pâye vü mal,
 Daniş ü ma'rifet u 'ilm u kemâl (Pala, 2005: 90).

XVII. asırda pek çok sebebe bağlı olarak merkezde başlayan bozulma ve çürüme halkalar halinde ve büyüyerek taşraya ve en son uzak taşraya doğru yayılmıştır. Uzak taşranın güney coğrafyasında şikâyetlere devam eden bir başka şair de Râmî'dir (ö. 1639). O da başta Şam ve ahalisi olmak üzere idari ve sosyal sorunlara dikkat çekip mutsuz ve huzursuz bir tablo çizer (Hamami, 2001: 216-218). Taşralı şairlerden bir diğeri olan Süheylî de merkezin taşraya yönelik tasarruflarına, yapılan atamalara, adaletsizliklere, sıklıkla vuku bulan asayişsizliklere, rüşvet çarkına adeta isyan eder ve padişah da dâhil olmak üzere

yönetenlere yönelik sert tenkitler yöneltir (Harmancı, 2017: 71). XVIII. asra gelindiğinde de Halepli Edip (ö. 1748) güneydeki sorunlara, denetimsizliklere, bozulan toplumsal düzene dikkat çektiği çok sayıda şiiriyle Osmanlı devlet düzenine, bu düzenden sorumlu olan padişah ve valilerine yönelik ağır eleştirilerde bulunur (Mum, 2004: 420). Diyarbakırlı Lebîb (ö. 1768) benzer sorunları Diyarbakır şehri ve etrafı için dile getirir (Kurtoğlu, 316, 406, 407).

Bu divanların pek çoğunda şikâyet edilen ortak konulardan biri de eşkıya varlığıdır. Şairlerin şikâyetlerinden ve kaleme aldıkları bazı metinlerden anlaşıldığı kadarıyla uzak taşrada kontrol ve denetim mekanizmalarının yeterince işlemediği, devlet otoritesinin zayıfladığı görülür. Yine bu metinlerden anladığımız kadarıyla sorunların çözülemediği ve asırlar içinde tekrarlandığı, çözüm mevkiinde bulunan devlet yöneticilerinden bu sebeplerle rahatsızlık duyulduğu, devlete olan inancın da zayıfladığı anlaşılır. Bütün bunlar Shils'in tespitleriyle paralellik arz eden olgulara işaret eder.

Merkezden Taşraya Doğru Saray, Konaklar, Meclisler ve Kahvehaneler

Devletin merkezi olan İstanbul'un kalbinde padişah ve saray vardır. Saray padişahın mekânı ve meskeni olmasının yanı sıra idare merkezidir de. Nihayetinde saray, devletin askerî, idarî ve kültürel bütün bürokrasisi ve fertlerinin bir şekilde ulaşmak isteyeceği veya ulaşabileceği en üst noktadır. Saray herkesin rastgele girip çıkacağı bir yer değildir. Bu bakımdan hüner ve sanat ehlinde ancak kalburüstü olanların davet veya takdim edildiği bir mekân olmuştur. Osmanlı'da şairin, müzisyenin, nakkaşın, mimarın, hocanın ve âlimin ancak en seçkinleri padişah makamına ve saray mekânına dâhil edilirdi. Bu da merkezde her bakımdan en mâhir ve en makbul sanatçıların bulunabileceği demektir. Sarayda padişah çevresinde zaman zaman toplanan şairler şiirlerini okumuş, eserlerini takdim etmiştir. Şairler belli bir protokole bağlı olarak padişah meclisinde ya da huzurunda hünerini arz etmiş ve mukabilinde iltifat ve ihsanını almıştır (İsen Durmuş, 2009: 60-78). Başta İstanbul'da yaşayan ve bir şekilde padişaha ulaşmak imkân ve ümidi olan şairler sultana kaside yazmış, onu övgülerine konu etmişlerdir.

Osmanlı'da şairlerin yöneldikleri saray dışında bazı merkezler de vardır. Bunların başında sadrazam konakları veya huzuru gelir. Padişah'tan sonra devletin ikinci adamı olan sadrazamlar da hem devraldıkları geleneğe uygun olarak hem de propaganda ihtiyaçlarından ötürü şairlere iltifat etmiş, bunlara türlü ihsan ve iltifatta bulunmuşlardır. Bunların en bilinen ismi Kanunî'nin sadrazamı Makbul (Maktul)

İbrahim Paşa'dır. Paşa, nice şairi etrafında toplamıştır. Bundan başka İskender Çelebi, Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi, Seydi Ali Reis, Celalzade Mustafa gibi isimler de Osmanlı'da çok sayıda şaire hamilik etmiştir. Devlette üst düzey görevi olan vezirler, kaptan-ı deryalar, defterdarlar ve şeyhülislam da merkezde saray haricinde oluşturdukları edebî muhitlerle ikincil mekân ve ortamlara ev sahipliği yapmışlardır (İpekten, 1996: 138-161).

Merkezin taşrayla bağlarının sultana bağlı memurlar aracılığıyla sağlandığı yukarıda ifade edilmişti. Bir bakıma seçilmiş ve elit sayılabilecek idari görevliler biraz da kendi birikimlerine bağlı olarak taşralarda sanatsal üretime merkezi taklitle katkı sunuyorlardı. Osmanlı'da taşrada saraydan sonra en güçlü ve canlı edebî muhitlerin şehzade sarayları veya konakları olduğu bilinir. Sancağa çıkma geleneği sona erinceye dek Cem Sultan, II. Bayezid, Şehzade Abdullah, Şehzade Selim, Şehzâde Ahmed, Şehzâde Mustafa, Şehzade Korkut, Kanunî, Şehzade Mustafa, Şehzade Selim, Şehzade Bayezid gibi isimler taşrada edebî merkezler kurmuş ve nice şairi koruyarak edebiyatın gelişmesine katkı sunmuşlardır. Ayrıca padişah olan şehzadeler etraflarındaki hüner ehlini beraberlerinde İstanbul'a götürmüşlerdir (İpekten, 1996: 162).

Taşranın merkezinde şiire ve şaire merkez olan mekânlar arasında vali, bey ve bazı yerel yöneticilerin konakları da yer alır. Merkezde kıvamını bulan idarî ve kültürel gelenek ve terbiyeyle yetişen yöneticiler uzak coğrafyalara doğru gittikçe İstanbul'la kenar yerler arasında yeni bağlar oluşturuyor ve esasen kültürel canlılığa ve alışverişe ciddi katkılar sunuyorlardı. Böylelikle ortaya kültür merkezleri çıkıyordu. Osmanlı'da Evrenosoğulları, Mihaloğulları, Turhanlı ve Yahyalı gibi akıncı ailelerin ve beylerinin merkezi olan Yenice ve Plevne gibi şehirlerde beylerin çevresinde himaye bulan şairlerle buralar önemli kültür ocakları haline gelmiştir (İpekten, 1996: 221-223).

Şuara tezkirelerinde nakledilen bilgilere göre taşrada İstanbul veya şehzade sancakları gibi şairlerin toplandığı saray ve konaklar yaygın değildir. Bununla beraber buralarda yöneticilerin zaman zaman meclisler kurdukları vakidir. Ahmed Paşa'nın Bursa'da sancak beyiyken pek çok şairi himaye edip etrafında topladığı aktarılır (İpekten, 1996: 18). Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Menşe'ül-İnşâ'* sında aktardığı bilgilere bakılırsa Bağdat'a gittiğinde otuz kadar şairin kendisini karşıladığı ve pek çok şiir sunduğunu öğrenmekteyiz (Aksoyak, 2007: 26). Yine Rûhî Divanı'ndan öğrendiğimize göre pek çok kahvehanenin aynı zamanda şiire ve şaire merkez olduğu tespit edilir. Nâbî, Diyarbakır'a gittiğinde burada çok sayıda yerli şairin kendisini karşıladığını ve şiir meclisi kurulduğunu da öğrenmekteyiz (Kadıoğlu, 2010: 128). Buna benzer şiir

meclislerinin taşralarda devam ettiği bilgisi pek çok şairin biyografisinin aktarıldığı kaynaklarda mevcuttur.

Taşrada hami-şair ilişkisinin bazı şairleri İstanbul'a, Saray'a kadar çıkarması bakımından önemi vardır. Osmanlı klasik şiirinin en meşhur ve güçlü şairlerinden biri olan Nef'î'nin yolu Erzurum'da Gelibolulu Mustafa Âlî'yle kesişir. Âlî'nin şairin elinden tutması neticesinde Nef'î İstanbul'a gelir ve burada padişahlarla münasebet kurar. Nâbî de Urfa'dayken kendisiyle münasebeti olan kaymakamın yönlendirmesiyle İstanbul'a doğru yol alır. Nitekim şairin İstanbul'dan sonra döndüğü ve yaklaşık yirmi beş yıl yaşadığı Halep'te de elinden yerel yöneticilerin tuttuğunu, müreffeh bir hayat yaşadığını ve yine İstanbul'a dönüşünün de devletin âlî makamlarında görev almak üzere Halep'ten İstanbul'a giden paşalar eliyle olduğunu biliyoruz (Bilkan, 1997: XVI). Nimet ve iltifatın merkezde bollaştığını ve taşranın bu hususta çok da cazip olmadığını *Hayriye'* sinde defaten vurgulayan Nâbî, gerçeklikle hem hal olanların çevreye rağbet ve kenara meyletmeyeceklerini belirtir:

Merkezle aşına ol itme muhite rağbet,

Mustağrak-ı hakikat meyl-i kenarı n'eyler (Bilkan, 1997: 525).

Taşradaki şair de tıpkı İstanbul'dakiler gibi yönelebildiği kişi veya makamlardan himmet bekliyor, talebini onlara arz ediyordu. Benzer şekilde taşranın valisi, defterdarı, beyi, paşası da merkeze öykünerek ve devletin yereldeki merkezi olduğunun farkına vararak şairler veya diğer hüner ehliyle ilişki kuruyor, kültür halkaları oluşturuyordu. Osmanlı'nın uzak taşra şehirlerinden Van'da şair Rızayî, övgüsünü ve talebini şehrin valisi Hüsrev Paşa'ya şiir yoluyla aktarırken (Öztürk-Öntürk, 2021: 70) Erzurum'da da Necmî benzer şeyi yapan pek çok şairden sadece birisiydi (Tiker, 2003: 42).

İstanbulün, Çelebi, Şehri, Rüstayî ve Türk

Merkez ve taşra kavramları etrafında yerleşime bağlı olarak ele alınacak bazı sosyolojik içerikli sıfatlar dikkat çeker. Osmanlı'da devletin payitahtında yaşayan kişiler sosyolojik piramidin tepesinde "İstanbulün" veya "çelebi" sıfatlarıyla vasfedilirdi. Bu kesim, aynı zamanda bir tipin de karşılığıdır. Bu tip okuyan, beyefendi, görgülü, medeni ve oldukça makbul bulunan bir tavra sahiptir. Çelebilik esasen İstanbul merkezli ve kaynaklı olmasa da zaman içinde adeta İstanbullulukla özdeşleşmiştir. Saray kültür ve teşrifatından haberdar bu sınıfa mensup kimi şairler kendilerini çelebi olarak tanımlarken üstünlük veya

makbuliyetlerini kendilerine nazaran öteki ve köylü addedilen “taşralı”lar ve Türk”ler üzerinden ortaya koymaya çalışırlar. İsmi Çelebizade sıfatıyla anılan Âsım (ö. 1760) taşradan İstanbul’a gelenlerin şehrin yerlilerine baskın çıkmaya ve çelebilik iddiasında bulunmalarına katlanamaz:

Öyle bir hale girdi kim dünyâ,
Fark olunmaz e’ali vü ednâ,
Dün gelen taşradan yeni Türkler,
Eski mahdûm-ı şehre dahl eyler,
(...)
Hele ne hal ise gam-ı Etrâk,
Ah illa ki ba’zı bî-idrâk,
Bilmeyip haddini yine hâşâ,
Çelebiyim deyü eder da’va,
(...)
Bilmeyip kendini yine bâtl,
Çelebi denmeğe olur mâil (İnce, 1994: 176).

İstanbulün olmak taşradan gelenler için bir makbuliyet sebebidir. Taşralı da bunun farkındadır. Nitekim Fatin Tezkiresi’nde hakkında bilgi nakledilen Kilisli Mehmed Emin Vahid Paşa’dan (ö. 1829) bahsedilirken adı geçen aslı ve nesebi hakkında serdedilen bazı hoş gitmez sözlere karşılık ısrarla ferzend-i İstanbul (İstanbul çocuğu) olduğunu vurguladığına dikkat çekilir:

“Mehmed Emin Vahid Paşa: Müşarun-ileyhin Kilisli olması cihetiyle hasb u nesebce hakkında bazı gûne zikri gayr-ı cbiz sözler tefevvüh ve istinâd olunmuş olduğundan şehriyyü’l- asl olduğunu ilan eylemek gareziyle nazm:

“Ferzend-i Sitanbulum ferzend-i Sitanbul” mısraını birçok zaman evrâd-ı zebân eylemiş olduğu Zeyl-i Sefinetü’r-Rü’esâ’da mestûr u mukayyedir” (Çiftçi, 2009:1079).

Çelebilerden sayılabilecek veya taşralıdan addedilmeyecek bir diğer sıfat da “şehrî”dir. Şehirli manasında kullanılan sıfat çoğu defa taşralı tipinin istenmezliğine, görgüsüzlüğüne, kabalığına vurgu yapmak ve böylece üstünlük mensubiyetini vurgulamak amacıyla zikredilir.

Osmanlı divan şiiri ve bazı halk şiiri metinleri gözden geçirildiğinde şehrihlerin -İstanbul'un de bu sınıfa dâhildir- etnik aidiyet dışı bir sınıf olduğu dikkat çeker. Taşralıdan sayılan Türk, Kürt, Arap, Potur, Çingene vs.den farklı olarak bu sınıf mensuplarının hangi milletten hangi dinden oldukları anlaşılır. Onlar şehridirler. Bununla beraber aynı metinlerden anlaşıldığı kadarıyla bu kesim Türkçe konuşmaktadır. Üstelik Türkçeyi en güzel ve en naif üslupla konuşmaktadırlar. Tokatlı Nuri'nin (ö. 1884?) bir şiirinde zamparalık peşinde koşan farklı milletlerden kişilerin konuşma tarzlarına yer verilir. Bu kişiler içinde yer alan şehri adeta özel bir milliyet adımı gibi zikredilir. Her bir millet mensubu kendi kabalığıyla konuşurken şehri oldukça kibar bir dille kadına iltifat edip vuslat diler:

Arapla Arnavut Acemle Tatar,
Ermenile Urum Ulahla Bulgar,
Şehri ile Türk Kürt Yehud Çingânlar,
Birer birer hep düştüler ricaya,
(...)
Arnavut geldi der: hey mori memi,
Keserim kelleni s...p anneni,
(...)
Türk gelir der ki göğsin döğersin,
İmüğün s..iğim kendin öğersin,
(...)
Şehri gelir der ki ey hûrî enver,
Ey cemâli güneş hüsnü münevver,
Uzak yerden geldim nâzenîn dilber,
Mahzûn etme beni ey kaddi bâlâ (Ahmet, Talat: 212-213).

Şiirlere yansıdığı şekliyle şehrihler nezaket sahibidir. Esasen İstanbul'dirler de. Onların nezaket dolu tavırları taşra insanından beklenmez:

Nezakatı Hüda şehrilere ihsân kılmuştur,
Umulmaz vaz'-ı İstanbul hiç merd-i kenârîden (Qwais 2009: 107).

Şiire taşınan sosyolojik içeriğe nazar edildiğinde merkezi temsil eden bu kişiler ve kesimlerin türlü sıfatlarının tam zıddına sahip ve ge-

nellikle ana ve genel sıfatı “Türk” olan taşralı tipiyle karşılaşırız. Türk yerine veya Türk’e eş anlam oluşturmak üzere yer yer Potur, Kürt, Çingene, Arap gibi etnik adlandırmalara, bazen de rüstayî, dihkân vs. gibi köylülük sıfatlarına da yer verilir. Türk daha ziyade bir tiptir. Kimi şairlerin metinlerinde etnik vurgu anlamı taşısa da kelimenin daha ziyade göçebe, dağlı, köylü anlamında kullanıldığı dikkat çeker. Esasen Türk daha çok şehri sıfatının karşıtı olup pek çok olumsuz vasıf içerir. Türkler (Etrâk) söz konusu edildiğinde beraberinde soğan, sarımsak, çarık, ayran, muşmula ve kürk gibi kelimeler de kullanılır. Zira Türk’ün yiyeceği soğan ve sarımsaktır. İçtiği ayrandır. Sattığı muşmuladır (Türk tipi fiziksel olarak da bazen muşmulaya benzetilir.). Giydiği çarık ve bindiği de eşektir. Türk kürk giyse ona yakıştırılmaz. Makama getirilse layık değildir. Öyle ki etnik kökeni Türk olsun olmasın pek çok şair bekledikleri makamları elde edemeyince rakiplerini sürekli Türklükle özdeşleştirip ne denli haksızlığa uğradıklarını ifade ederler. Nitekim şuara tezkireleri başta olmak üzere Osmanlı şiir ve edebiyat metinleri ve pek çok hiciv türü eser gözden geçirildiğinde bu yaklaşımla karşılaşmak mümkündür (Öztürk, 2016: 96-120). Esasen bu bakış açısının temelinde biraz da her devirde sosyolojinin temel gerçeklerinden olan önceki-sonraki, yerli-yabancı, şehirli-köylü ve ben ve öteki gibi ayrımların da etkisi vardır. Cumhuriyet devrine ve hatta bugüne kadar uzanan bu anlayışın-sosyolojik yapıların temel dinamikleri dikkate alındığında- bundan sonra da devam edeceği kuvvetle muhtemeldir.

Pendname’sinde Türklere dair bazı yergi içerikli latifeler kaleme alan Güvâhî, divân şiirinde Türk’e dair serdedilen ifadelerin adeta özeti, Türk’e yönelik sosyolojik temelli bakış açısını ortaya koymuştur. Türk’ün anlayışsız, fırsatçı, kaba, görgüsüz, sözden anlamaz, yüzsüz ve rahat tavırlı olduğunu belirten Güvâhî, Türk’le münasebet kurulmaması gerektiğini özellikle nasihat eder:

Bilişlik verme Türke görsen anı,
 Çıkarır borçlu beş bin akçe seni,
 Kişilik fili Türk olanda nister,
 Eger yüz viresin baş dahi ister,
 (...)
 Hem olsa bir pula bin turp-ı bi-kürk,
 Gelürise eger bir turpa bin Türk,
 (...)
 Şehirde rüstayî bi-gam olmaz,
 Hakikatdür bu söz Türk âdem olmaz,

Dedügin anlamaz söylerse sözi,
Bir olur Türke sözün ardı yüzi (Hengirmen, 1983: 165).

Türk'ün etnik anlamı dışında taşralı/köylü anlamı taşıdığıının ilginç örneklerinden biri Nevizâde Atâyî'nin *Sohbetü'l-Ebkâr* mesnevisinde yer alır. Buna göre Hz. İsa bir gün eşeğiyle yol giderken bir Türk'e rastlar. Bu Türk'ün vasıfları hiç de hoş olmayıp anlayışı da kıttır. Ayrıca anlayışsızlığı köylülüğünden de ileri gelmektedir:

Rast geldi ana yolda nâgâh,
Bir 'aceb Türk-i le'im u gümrâh,
Sireti seg sıfatı âdem idi,
Rüstayi hâr-ı la-yefhem idi,
İtdi bir nice su'âl-i pertâb,
Lutf-ıla viridi Mesih ana cevâb,
Kâni' olmadı velî ol nâ-sâz,
Na-sezâ sözlere itdi âgâz,
Hiddet etdikce o tünd-i bed-hû,
Gül gibi oldı Nebi handan-rû (Yelten, 2017: 123).

Merkezden Çevreye Zındıklar ve Ötekiler

Türk devlet geleneğinde ve klasik İslam devlet düzeninde teşkilatlanmanın genellikle mutlak otoriteyi temsil eden han/sultanla başladığı ve böylece çevreye doğru yayıldığı vakidir. Klasik Türk şiiri de esasen otoritenin sesidir. Şair-patron ilişkisinin otorite temelli olması sebebiyle şairin yazdığı pek çok edebî türün padişah merkezli olduğu görülür. Başta kaside olmak üzere bu türlerin çoğunda methiye ve talep esastır. Öte yandan pek çok şairin eserlerini yöneticilere sunmaları ve kimi şairlerin de bizzat yöneticilerin talepleri üzerine türlü eserler kaleme almaları zaten karşılıklı memnuniyet ilişkisini doğurmuş, bu durumda merkezin talep ve beklentileri doğrultusunda şiirin sesi ve hitabı ayarlanmıştır. Bu bakımdan kudûmiye, talepname, ıydiye, fetihname, gazaname, zafername, afname, sulhiye, azliye, surnâme ve padişaha veya diğer erkân-ı devlete yaklaşmak amaçlı yazılan tebrikname gibi türler hep yönetici zümre dikkate alınarak kaleme alınmıştır. Fetihname, gazavatname gibi türler doğrudan devletin askerî gücünün propagandasını içerirdi. Bu durumda rakip devlet ve gruplar öteki olarak görülür ve devlet içinde bunları destekleyen zümreler de kenara itilirdi.

Osmanlı devlet yapısının merkezinde itikadî bakımdan Sünnilik mevcuttur. Orhan Gazi devrinde Dâvûd-i Kayseri tarafından ilk Osmanlı medresesinin kurulmasından itibaren ilmî teşkilat da bu anlayış üzerine oluşturulmuş, kadılar, müderrisler, Enderun'dan eğitim alanlar ve diğer devlet görevlileri bu anlayışa göre yetiştirilmiştir. Osmanlıların Selçuklular devrinde ortaya çıkan heteredoks tabiatlı Babâîler isyanından haberdar olmaları ve çoğu konargöçer olan Türkmen zümrelerin kitabî İslam dışındaki bazı eklektik inançlara mensup veya meylleri olmaları sebebiyle dikkatli oldukları görülür. Şeyh Bedreddin, Torlak Kemal ve Börklüce Mustafa isyanlarında da bu zümrelerin etkisinden ötürü devletin dikkatinin arttığı fark edilir. Osmanlı'nın bilhassa Şah İsmail'in ortaya çıkması ve dâîleri vasıtasıyla Türkmen zümreler üzerinde güçlü propagandayla nüfuzunu artırması merkezin kenara bakışına yeni bir boyut getirmiştir. Konargöçer olmak bakımından düzen için sorun teşkil eden, yerinde durmayan ve yerleşik tarım ve şehir faaliyetlerine zaman zaman zarar veren Türkmen zümreler zaten Yeniçeri ocağına da alınmıyor ve yukarıda örneklerini verdiğimiz üzere makamlara da ya getirilmiyor ya da getirilmesi şehirler tarafından hoş görülüyordu. İçlerinde Kalenderi, Haydarî, Bektaşî, Melamî gibi zümrelerin de bulunduğu bu kesim fiziksel veya duygusal olarak Osmanlı'nın taşrasından Safevî'nin merkezine doğru yönelmiş; iki devlet arasındaki çekişme sonucunda bazı nüfus hareketlilikleri yaşanmıştır. Şah İsmail'in Türkmen zümreleri bir yandan bünyesine dâhil ederek nüfus ve nüfuz kazanmak istemesi diğer yandan da Osmanlı'yı huzursuz edip iç kargaşa çıkaracak faaliyetleri neticesinde merkezin bu taşralı gruplara karşı tavrı değişmiştir. İran'a göç edenler üzerinden bir devlet için çevreyi oluşturan unsurların başka bir devlete yönelmelerinde merkezî güçlere eklenilebildiklerini de görmekteyiz.

Osmanlı'nın henüz bir beylik olduğu dönemden itibaren yöneticiler sûfi zümrelerle iyi geçinmeye ve onların nüfuzlarından yararlanmaya çalışmışlardır. XVI. asrın ikinci yarısından itibaren devletin büyüyüp güçlenmesi ve padişahların gittikçe daha merkezci bir idare anlayışına sahip olmaları neticesinde özellikle ehl-i sünnet inancına sahip tarikat şeyhlerinin İstanbul'a davet edildiği ve bazen de bunlara hediyeler gönderdikleri görülür. Fatih Sultan Mehmed bilhassa Nakşibendî şeyhlerinin nüfuzundan faydalanmak amacıyla Şeyh Ubeydullah Ah-rar ve talebelerini İstanbul'a getirtmek istemiştir. Yine Molla Camî'yi İstanbul'a davet etmiştir. Bazı şeyhlere de ya yer vermiş ya tekke yaptırmıştır (Kufralı, 2003: 42-65). Fatih, böylece sufiler üzerinden hem çevrenin gücünden yararlanıp ahaliyi kendisine bağlamayı, hem de bu zümreleri bir bakıma kontrol altında tutmayı hedeflemiştir.

Yavuz Sultan Selim devrinden itibaren başlayan İran seferleri neticesinde şairlerin Sünnilik vurgusu ve Şiilik ve Rafizîlik aleyhtarlığı da şiire girmeye başlamıştır. Bizzat devletin ve saltanatın sahibi Muhibbî mahlaslı Kanûnî, Osmanlı'nın yer yer mülhit ve zındık olarak gördüğü bu devlete ve taraftarlarına karşı merkezin sesi olur:

Allah Allah diyelim sancak-ı şâhî çekelim,
Yürüyüp her yânedен şarka sipâhî çekelim,
(...)

Umaram rehber ola bize Ebûbekr ü Ömer,
Ey Muhibbî yürüyüp şarka sipâhî çekelim (Ak, 1987: 562).

Bu mısralarda dikkat çeken bir durum da Şiilerin asırlarca adlarına lanet okuttukları Ebubekir ve Ömer adlarını (Gündüz, 2008: 452) zikrederek bunları rehber olarak görmesidir. Kanunî'nin süt kardeşi Beşiktaşlı Yahya Efendi de;

Ehl-i sünnet emrinize der iken baş üstüne,
Leşker-i İslam'ı çek şehâ Kızılbaş üstüne (Yılmaz, 2014: 180),

mısralarıyla sultanı İran üzerine yürümeye teşvik eder. Osmanlı'nın İran üzerine yaptığı seferlere bizzat katılan asker şairlerinden Taşlıcalı Yahya, Sünnîlerle Şîî, Rafizî zümreleri mukayese eder. Rafizîliğin Sünnî inançla uyuşmadığını, Rafizilerin de Sünnîlere dost olamayacağını, zira şeytana uyanların Kur'an'a uymayacağını ve esasen bu zümrelerin de anlayışsız ve câhil olduklarını vurgular:

Râfiziler hâr-ı lâ-yefhem olur,
Câhil u mübtezel-i 'alem olur,
Ma'rifet rafzıla cem' olmaz ebed,
Cehl olur Rafzi-ı dûna sened,
(...)

Sünniye dost olup râm olmaz,
Vech-i ma'kûl ile ilzâm olmaz,
(...)

Sünninün her sözi Kur'ana uyar,
Rafizi rafzıla şeytana uyar (Çınar, 2014: 241).

Osmanlı şair tezkirelerine bakıldığında bazı tarikatların merkeze yakın oldukları, siyasî otoriteyle uyum içinde ve daha şehirli karakter taşıdıkları görülür. Mevlevîlik, Halvetîlik, Nakşibendilik gibi hassaten medrese eğitiminin ve merkezce belirlenen ilmî ve kültürel tedrisattan ve atmosferden geçen tarikat mensupları, şairler içinde çoğunluğu oluşturur. Kendi teşkilat yapılarını ve disiplinlerini muhafaza eden bu Sünnî gruplara yer yer başta padişah olmak üzere pek çok üst yönetici de iltifat etmiş, yardımı bulunmuştur. Bu tarikatların dışında çoğu heteredoks zümrelere mensup şairlere ve kesimlere karşı merkezin tavrının pek de olumlu olmadığı edebî metinlerden anlaşılmaktadır. Bunlar arasında Haydarîlik, Bektaşîlik, Hurûfîlik ve Kalenderîlik gibi meşrep ve çevreler vardır. Bu kesimlere mensup şairlerin şiirlerinde yer yer merkezin temsil ettiği Sünnî İslam'ın dışında isyana varan ifadeler dikkat çeker. Bunlar arasında yer alan Kalenderîlere ve Melamîlere Osmanlı merkezî idaresinin hoşça nazar etmediği, Işık veya Torlak adıyla bunlara bazen hakaret edildiği, küpeli kulakları, halkalı burunları ve farklı tıraşlı saç şekilleri ile tepki çektikleri ve merkezin muhalifi olarak sivrildikleri vakidir. Bu gruplar II. Bayezid devrinden itibaren Şah İsmail'in propagandasının etkisinde kalmış ve Osmanlı'ya karşı hareket etmeye başlamış, en nihayet Kanunî devrinde Kalenderî'nin etrafında toplanan dervişlerin isyanı bastırılmıştı (Kufralı, 2003: 47). Merkezî hükûmete, saltanata isyan eden bu zümrelerin inanç doktrinleri de bu tavırlarının sebeplerindendi. Melâmîler iktisat ve adliye işleri açısından merkezi asla tanımiyordu. Zira bu anlayışa göre kutup adı verilen şeyhleri yeryüzünde Allah'ın bütün fiilleri ve sıfatlarıyla kendisinde tecelli ettiği, seçilmiş, eksiği olmayan mukaddes bir şahsiyetti. Yani mehdiydi. Bu bakımdan padişah ve temsilcileri dikkate alınmamalıydı (Ocak, 2003: 225). Saltanat veya hilafetle arası genellikle iyi olan Sünnî tarikatların şeyhlerinin bir kısmı medreseli olduğu gibi medrese çıkışlı kadılar, ilmiye mensupları ve pek çok yönetici de türlü sebeplerle bu zümrelere dâhil olmuşlardır. Yani tarikat-medrese çekişmesi pek sert değildi (Öngören, 2000: 343-358). Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren genellikle sağlıklı bir şekilde işleyen padişah-sufi ilişkileri on yedinci asırda ortaya çıkan Kadızadeliler gibi bazı zümrelerin dâhil oldukları tartışmalar ve hatta kavgalar sonucunda nispeten gerilmiştir (Akbaş, 2019: 224).

Yukarıda zikredilen bütün bu tavır ve çekişmeler şiire de yansımıştır. Kanûnî döneminin güçlü şairlerinden Hayalî Bey'i (ö. 1557) Kalenderiler arasında görüp onlardan çeken Sarı Gürz Nureddin Efendi böyle temiz yüzlü ve mahir bir şairin bu türden bir topluluk arasında kalmasını istemez (Kılıç, 2010: 1542). Hayalî Beğ'in Kalenderilerle alakalı geçmişi kendisine yönelik pek çok hicvin de sebebi olmuştur. Hayâlî Beğ'in çağdaş şairlerden Taşlıcalı Yahya'nın (ö. 1582) Divanı'n-

da bu zümre için çok sayıda hicviye vardır. Yahya, Işıklardan olduğu anlaşılan İbrahim adındaki birinin vefatı sebebiyle Hayalî'ye çatar ve onun geçmişini ve aidiyetini hicveder.

Bilirler sahih oldi İbrahimi,
Leşi derdmendün 'aceb oldı güm,
Hayaliye Yahya didi gam yime,
Işık ölüsün kimse görmez begüm (Çavuşoğlu, 1977: 598).

Merkezce benimsenen ve esasları medreselerde öğretilen Sünnî itikat dışında kalan bazı şairlere yönelik ağır ithamlar ve suçlayıcı ifadeler şuara tezkirelerinde de dikkat çeker. Örneğin Âşık Çelebi, Hurufîliğe mensup Nesimî'yi (ö. 1404?) zındıklık alameti göstermekle ve yine Nesimî yolunda olmakla suçladığı Usûlî'yi (ö. 1538) mülhit olmakla *kenara* atar. Benzer şekilde Gelibolulu Mustafa Âlî de Sâ'nî'den (Can Memi) (ö. 1586) bahsederken onun gençliğinde dinsizlik töhmetiyle idamına karar verilen Şeyh Karamanî'nin müridi olmasına dikkat çekmiş ve hakkında hiç de hoş sözler sarf etmemiştir (Öztürk, 2016: 134). Merkezin inanç, kültür ve anlayışından uzaklaşan hemen her kişinin marjinal kabul edildiği ve bir bakıma kenara itilip ötekileştirildiği fark edilir.

Sonuç

Osmanlı'da idarî ve sosyolojik teşkilatlanmanın, hiyerarşinin ve halkalanmanın ekseninde merkez vardır. Merkez güç ve nimetin toplandığı ve dağıtıldığı yerdir. Bu bakımdan gerek askerî ve bürokratik gerekse kültürel bakımdan asıl belirleyici, yönlendirici güç merkezdir. Taşranın neresi ve taşralının kim olduğunu belirleyen de merkezdir. Hünerin ve sanatın takdirinde de merkez/saray vardır. Bu durum şairlerle hâimleri/patronları arasında marifet-iltifat ilişkisi doğurmuştur. Şair, yeteneğinin ve sanatsal üretiminin karşılığını saraydan almak istemiş, hal böyle olunca sarayın beğenilerini de dikkate almaya çalışmıştır. Payitahtta başlayan bu ilişki çevreye yayıldıkça şairle taşranın merkezindeki padişah temsilcileri arasında sürmüştür.

Sarayın/sultanın gücü ister istemez onun bulunduğu yeri kıymetlendirmiştir. Osmanlı'da payitaht İstanbul'dur. İstanbul, güç ve nimetin toplandığı yer olmasından başka coğrafyası, iklimi ve tabiatı bakımından da son derece cazip bir şehir olmuştur. İstanbul hem yetiştirdiği şair sayısı hem de hakkında en çok şiir yazılan şehir olması bakımından da gerçek bir odaktır. İstanbul'un başkentliği, önceki payitahtlar Bursa ve Edirne'yi bile gölgede bırakmış ve buraları za-

manla taşralaştırmıştır. Hatta bu iki şehir zamanla sürgün yeri haline gelmiştir. İstanbul odağından uzaklaştıkça taşralılık da artmıştır. Taşraların merkezinde yer alan Kahire, Şam, Halep, Bağdat, Diyarbakır, Erzurum, Konya gibi şehirler esasen İstanbul'un hayli kıyısındadır. Buradaki şairler de İstanbul'a gelmek, saraya yakın olmak arzusunda olmuştur. İstanbul'un uzağında ve şehre ait cazibenin azaldığı daha küçük beldelerde yaşayan şairlerin zaman zaman taşraya dair ciddi tenkitleri dikkat çeker. Özellikle merkezden daha uzak yerlerde yaşayan şairlerin merkeze yönelik tenkitleri daha da artmıştır. Bu durum merkezin denetim ve kontrol gücünün İstanbul'dan uzaklaştıkça zayıflamasıyla ilgilidir. Uzak taşrada şikâyetler beldeden ziyade bizzat yönetime ve yönetenlere dönüktür.

Selçuklu, beylikler ve Osmanlı devirlerinde toplumsal tabakalaşma da şiire aksetmiştir. Şehirli-köylü, yerleşik-göçebe, İstanbullu-taşralı gibi unsurları olan bu tabakada makbuliyet merkez odaklıdır. İstanbullu, İstanbulün veya çelebi sıfatıyla zikredilenler kendilerini her bakımdan taşralıdan üstün görmüşlerdir. Şehirli olan bu sınıfın taşradaki uzantısı yine şehirliyledir. Taşra şehirlerinin ahali de çevrelerini köylü olarak görür. Köylünün asli sıfatı ise Türk (Etrâk)tür. Türk kelimesi genellikle etnik anlamından sıyrılmış, şehirli ve bazen yerleşik olmayan, anlayışı kıt, medeni seviyesi düşük kesimlerin ortak adına dönüşmüştür. Bu bakımdan kelime taşralılıkla özdeşleşmiştir.

Merkezce kabul gören inancın ve anlayışın muhalifi olan zümreler de sosyal taşralıları oluşturmuştur. Merkezce makbul bulunmayan çoğu heteredoks inançlara mensup ve kendilerini farklı sûfi ekollerle ilintileyen bu sınıflar zaman zaman devletle çatışmış, çekişmiş ve yöneticilerle sorunlar yaşamışlardır. Merkezce makbul bulunmayan bu çevrelere çoğu zaman diğer şehirli ahali de hoşça nazar etmemiştir. Örneklerine bugün de rastlanabilecek kısmen siyasî anlayış etrafında beliren bu tavırlar "öteki" grupları oluşturmuş ve bunlar da merkezin taşrasında kalmıştır.

Kaynakça

- Ahmet Talat (1933). *Âşık Tokatlı Nûrî*, Çankırı: Çankırı Matbaası.
- Ak, C. (1987). *Muhibbi Divanı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ak, Coşkun (2001). *Bağdatlı Ruhi Divanı Karşılaştırmalı Metin*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- Akkuş, M. (1993). *Nefî Divânı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Aksoyak, İ. H. (2006). *Gelibolulu Mustafa Ali Divan Tenkitli Metin ve Tıpkıbasım*, C. III., Cambridge: Harvard Üniversitesi Yayınları.

- Aksoyak, İ. Hakkı. (2007). *Gelibolulu Mustafa Ali, Menşeu'l-İnşa*, Ankara: Bizim Büro Basım Yayın Dağıtım.
- Arslan, M. (2005). *İffet Divanı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Arslan, M. (2018). *Şeref Hanım Divanı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59880,se-ref-hanim-divanipdf.pdf?0>.
- Aydemir, Y. (2018). *Behiştî Divanı*. www.ekitap.kulturturizm.gov.tr.
- Aydemir, Y. (2017). *Edincikli Ravzi Divanı*. www.ekitap.kulturturim.gov.tr.
- Aydın, A. (2017). *Şair Tezkirelerine Göre Osmanlı'nın Unvanlı Şehirler*. Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature], Yıl 3, Sayı 7, GÜZ 2017, ss. 35-56.
- Bilkan, A. F. (1997). *Nabi Divanı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Ceylan, Ö. ve Soldan, U. (2005). *Hazana Sürgün Bahar. Keçecizade İzzet Molla ve Divanı Bahar-ı Efkâr*, İstanbul: Kitapsaray Yayınları.
- Çavuşoğlu, M. (1977). *Yahya Bey Divanı*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1977).
- Çelebi, A. H. (1953). *Divan Şi'rinde İstanbul*, İstanbul: İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı, Halk Basımevi.
- Çınar, B. (2014). *Taşlıcalı Yahya Bey Gencîne-i Râz*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Çiftçi, Ö. (2017). *Fatin Divanı, Hatimetu'l-Eş'ar*, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55976,fatin-tezkiresi-pdf.pdf?0>
- Durmuş İsen, T.I. (2009). *Tutsan Elini Ben Fakirin, Osmanlı Edebiyatında Hamilik Geleneği*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Ertek Morkoç, Y (2003) *Eğridirli Hacı Kemal'in Câmî'ü'n-Nezâ'ir'i I. Cilt*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi.
- Ertem, R. (1995). *Şeyhülislam Yahya Divânı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gökalp, Haluk, *Eski Türk Edebiyatında Manzum Sergüzeşt-nameler*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Gündüz, Tufan (2008). "Safeviler" TDV İslam Ansiklopedisi, C.35. İstanbul: TDV Yayınları.
- Hakyemez, C (2014). *Osmanlı-İran İlişkileri ve Şii-Sünni İttifakı*, İstanbul: Kitap Yayınları.
- Hamami, E. (2001). *Râmi Divanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Harmancı, M. E. (2017). *Süheyli Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55750,suheyli-divanipdf.pdf?0>
- Hengirmen, M. (1983). *Güvâhi Pend-name*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İnce, Adnan (1994). *Mirza-zade Mehmed Salim Divanı*, Ankara: YÖK Matbaası.

- İpekten H. (1973). *Fuzuli, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Bazı Şiirlerinin Açıklamaları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- İpekten Haluk, *Fuzuli, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Bazı Şiirlerinin Açıklamaları*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1973).
- İpekten, H. (1996). *Divan Şiirinde Edebi Muhitler*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İsen Durmuş, T. I. (2009). *Tutsan Elini Ben Fakirin, Osmanlı Edebiyatında Hamilik Geleneği*, İstanbul: Doğan Kitap.
- İsen, M. (1997). *Ötelerden Bir Ses*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kadioğlu, İ (2018). *Ali Emiri Efendi Tezkire-i Şu'ârâ-yı Âmid*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. www.ekitap.ktb.gov.tr.
- Kayaalp, İ. (2019). Bahî Divânı, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/64301,bahtisultan-i-ahmed-divanipdf.pdf?0>
- Kılıç, F. (2010). *Âşık Çelebi Meşâ'iru's-Şu'ra İnceleme-Metin*, İstanbul: Suna ve İnan Kıraç Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Kılıç, F. (2010). *Klasik Türk Edebiyatının Peşinden*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Koç, M. (2014). *Ahlak-ı Âlâî Kınalızâde'nin Ahlak Kitabı*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları,
- Kufralı, K.(2003). *Molla İlahi ve Kendisinden Sonraki Nakşibendiye Muhiti*, Tasavvuf Kitabı (ed. Cemil Çiftçi). İstanbul: Kitabevi yayınları.
- Kurtoğlu, O. (2017). *Lebib Divanı, (İnceleme-Tenkitli Metin Sozluk)*, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55756,lebib-divanipdf.pdf?0>
- Kutlar Oğuz, F. S. (2017). *Arpaeminizâde Mustafa Sâmî Divânı*, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56084,arpaeminizade-mustafa-sami-divanipdf.pdf?0>
- Mardin, Ş (2012). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mum, C. (2004). *Halepli Edib Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Cinaslar Sözlüğü)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi.
- Ocak, A. Y. (2003). XVI. XVII. Yüzyıllarda Bayramî (Hamzavî) Melâmîleri ve Osmanlı Yönetimi, *Tasavvuf Kitabı* (ed. Cemil Çiftçi). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Öngören, R. (2000). Osmanlılarda Tasavvuf Anadolu'da Sûfiler, Devlet ve Ulema (XVI Yüzyıl), İstanbul: İz Yayıncılık.
- Öztürk, M- Öntürk, T. (2021). *Vanlı Divan Şairleri ve Feyzî Divânçesi*, Van: Van büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Öztürk, M- Öntürk, T. (2023). *Bursalı Eşref Divanı Pak Divan-ı Eşrefü's-Şu'ârâ*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Öztürk, M. (2016). *Klasik Türk Şiirinde Merkez ve Taşra*, Ankara: Kadîm Yayınları.
- Öztürk, M. (2022). *Şiirin Merhamet Kanatları Klasik Türk Şiirinde Afnameler*, Ankara:

Grafiker Yayınları.

Özyıldırım, A. E. *Kececizade İzzet Molla Mihnet Keşan*, www.ekitap. kulturturizm. gov.tr. (erişim tarihi: 15 Mayıs 2015).

Pala, İskender (2005). *Yusuf Nabi Hayriyye*, İstanbul: Kapı Yayınları.

Al-Qwais, T. (2009). *Kâil Dîvânı*, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi.

Shils, E. (2002). *Center and Periphery*, (çev: Yusuf Ziya Çelikkaya). *Türkiye Günlüğü*. Sayı: 70, Ankara, 2002, s. 86-96.

Şeker, (1997). *Gelibolulu Mustafa Ali ve Meva'idu'n-Nefa'is fi Kava'idi'l-Mecalis*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tanpınar, A.H. (1992). *Beş Şehir*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Tarlan, A. N. (1992). *Hayali Bey Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Tiker, S. (2013). *Necmi Divanı İnceleme-Metin*, (Van: Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi.

Türk Dil Kurumu (2011). *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.

Ülgener, S F. (1999). "Bir Deneme: Bir Devir ve İki "Terkib-i Bend" Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler (ed. Mehmet Kalpaklı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Yelten, M. (2017). *Nevizade Atayi, Sohbetu'l-Ebkar*, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklen-ti/55751,sohbetul-ebkarpdf.pdf?0>

Yıldız, E-Doğan, H. (2023). *Şehirler Divanı Divan Edebiyatında Şehir Şiirleri*, İstanbul: DBY Yayınları.

Yılmaz Ö.(ed.) (2019). *Osmanlı Devleti'nde Padişah-Sûfi İlişkileri*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Yılmaz, M. (2014). *Beşiktaşlı Yahya Efendi Hayatı, Tasavvufi Şahsiyeti ve Divanı*, İstanbul: Dergâh Yayınları.